

The Comparison of Battle Formations between Kauṭilya's Arthaśāstra and Kāmandakī's Nīṭisāra by Kāmandaka

Hathairat Bunkong*, Chanpwich Thatkaew and Bundarika Bunyo
Faculty of Arts, Chulalongkorn University

Received 25 March 2024

Received in revised 18 October 2024

Accepted 22 October 2024

Abstract

The purpose of this study is to examine the deployment formation in battle in Ancient India, mentioned in Kauṭilya's Arthaśāstra, composed in 400 BC, and Kāmandakīyanīṭisāra, composed in the 3rd-6th century. The study aims 1) to study the military formations in Kauṭilya's Arthaśāstra and Kāmandakīyanīṭisāra, and 2) to compare the military formations between these two texts. The research employs a qualitative method, using three Sanskrit versions of both texts as primary sources. The process begins with translation and content analysis. The study reveals that, during the deployment, the king is suggested to split his army into smaller detachments (Anīka), that serves as a building block for a formation (Vyūha), which consist of four main formations, i.e., staff formation (Daṇḍa Vyūha), snake formation (Bhoga Vyūha), circular formation (Maṇḍala Vyūha), and dispersed formation (Asaṃhata Vyūha). Deployment formations in both Kauṭilya's Arthaśāstra and Kāmandakīyanīṭisāra are relatively similar, leading to the conclusion that Kāmandakīyanīṭisāra might have been influenced by Kauṭilya's Arthaśāstra while maintaining its own originalities.

Keywords: battle formation; Arthaśāstra; Kauṭilya; Kāmandakīyanīṭisāra

* Corresponding author: hatr.bk@gmail.com

บทนำ

การสงครามปรากฏหลักฐานในวรรณคดีอินเดียโบราณอยู่หลากหลาย ตั้งแต่ชาวพื้นเมืองเดิมของอินเดียถูกชาวอารยันรุกรานเพื่อแสวงหาทรัพยากร ช่วงชิงดินแดน จำนวนประชากรเพิ่มขึ้นจำเป็นต้องขยายอาณาเขตที่อยู่อาศัย ในขณะที่ชาวพื้นเมืองเดิมต้องตั้งรับและป้องกัน นอกจากนี้ ชาวอารยันต่างเผ่าก็ยังทำสงครามกันเองด้วยเหตุผลดังกล่าวแล้วด้วย นี่คือสาเหตุของความเป็นปรปักษ์ต่อกันของชาวอารยันในอินเดียเกิดขึ้นอยู่หลายครั้ง และกินเวลานานหลายทศวรรษ (เอ.แอล.บาซาม, 2559, 41) ดังนั้นผู้ที่อยู่ในสถานะเป็นผู้ปกครองต้องเชี่ยวชาญเรื่องการทำสงคราม เพราะการสงครามนับเป็นหนึ่งในเครื่องมือทางการเมือง

จากการแบ่งวรรณะของชาวอินเดียโบราณกำหนดให้วรรณะกษัตริย์ คือ วรรณะนักรบ ในมนูธรรมศาสตร์ระบุว่าวรรณะกษัตริย์เกิดจากแขนของพระพรหม มีหน้าที่ปกครองและทำศึกสงคราม ขยายขอบเขต ป้องกันเขตแดนเวลาถูกข้าศึกภายนอกรุกราน (เดอน คำตี, 2559, 80) ดังนั้นกษัตริย์จึงต้องมีความรู้ความเชี่ยวชาญในเรื่องยุทธวิธีทั้งในเชิงรุก และการตั้งรับอย่างดี รวมถึงการวางแผนในขั้นตอนต่าง ๆ อย่างเหมาะสม โดยยุทธวิธีประกอบด้วย การใช้อุบาย การฝึกฝน การประเมินความได้เปรียบเสียเปรียบทางเวลาและสถานที่ รวมถึงการจัดกระบวนทัพ สิ่งเหล่านี้คือศาสตร์และศิลป์ที่จำเป็นของผู้อยู่ในวรรณะกษัตริย์

การจัดกระบวนทัพเป็นหนึ่งในองค์ความรู้ที่น่าสนใจ นับว่าเป็นส่วนสำคัญส่วนหนึ่งในเรื่อง การสงครามและยุทธวิธีที่ปรากฏอยู่ในวรรณคดีประเภทศาสตร์ของอินเดียโบราณ เช่น คัมภีร์*อรรถศาสตร์*ของเกาฏิลยะ (Kautilya's Arthasāstra, *กามันทกียานิตีสาระ*ของกามันทกะ (Kāmandakīya Nitisāra), *ศุภรณินิตีสาระ*ของศุภราจารย์ (Sukrācārya's Sukranītisāra), *นีติวากยามฤต*ของโสมเทวสุริ (Somadeva Sūri's Nītivākyāmṛta), *ยุกติกัลป*ของพระเจ้าโภชะ (Bhoja's Yuktikalpataru), *ราชনীติรัตนการณ*ของจันเทศวร (Caṇḍeśvara's Rājanītiratanākara) และ *มานโซลลาสะ*ของโสมเศวะ (Someśvara's Mānasollāsa) เป็นต้น

แม้เรื่องการจัดกระบวนทัพจะเป็นส่วนหนึ่งที่สำคัญในเรื่องการสงครามและยุทธวิธี แต่ผู้ที่ศึกษาเรื่องการจัดกระบวนทัพยังมีอยู่จำนวนน้อย โดยส่วนใหญ่จะเป็นการศึกษาที่มุ่งประเด็นเกี่ยวกับภาพรวมของสงคราม เช่น Sarva Daman Singh ศึกษาเรื่อง “การสงครามของอินเดียโบราณในยุคพระเวท” โดยมุ่งศึกษาเกี่ยวกับแนวคิดการทำสงครามในยุคแรกเริ่ม ทั้งยุทธโศภรณ์ และพัฒนาการ ตลอดจนการเกิดขึ้นของวรรณะกษัตริย์, สมศิริ มีพานิช ศึกษาเรื่อง “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องสงครามในวรรณคดีสันสกฤต” ที่มุ่งศึกษามูลเหตุ ยุทธวิธี และผลกระทบจากการทำสงคราม และ Avantika Lal ศึกษาเรื่อง “สงครามอินเดียโบราณ” ที่ศึกษาแนวคิดเกี่ยวกับสงคราม กองทัพ สนามรบ และอาวุธ โดยการศึกษาเกี่ยวกับภาพรวมของสงครามเหล่านี้ใช้แหล่งข้อมูลจากวรรณคดีสันสกฤตค่อนข้างหลากหลาย มิได้มีการเจาะจงตำราเล่มใดเล่มหนึ่งเป็นพิเศษ และการศึกษาเรื่องสงครามแบบเจาะจงตำราจะเป็นการศึกษาจากตำรายุคหลัง เช่น Anusha (2016) ได้ศึกษาวิเคราะห์ศาสตร์แห่งสงครามใน*นิตีประภาสิกา* และ Mamani Deka ได้ศึกษาเรื่อง “สงครามในอินเดียโบราณจาก*อรรถศาสตร์*และ*คิคุปาลวะระ*”

พบว่าผู้วิจัยเห็นว่ามีตำราเล่มที่สำคัญได้แก่ คัมภีร์*อรรถศาสตร์* แต่งเป็นร้อยแก้ว มีอายุราว 400 ปีก่อนคริสตกาล (กฤษณา รักษ์มณี, 2547, 140) โดยเกาฏิลยะ ที่เชื่อกันว่าเป็นมนตรีในสมัยพระเจ้าจันทรคุปต์ แห่งแคว้นมคธ และ คัมภีร์*กามันทกียานิติสาระ* แต่งเป็นร้อยกรอง มีอายุราวคริสต์ศตวรรษที่ 3-6 (Pradeep Kumar Gautam, 2019, 25) โดยกามันทกะ กวีในสมัยราชวงศ์คุปตะ (กฤษณา รักษ์มณี, 2547, 149) และมีการระบุว่าเป็นนามปากกาของ ศิขระ สวามิน ผู้เป็นมนตรีของพระเจ้าวิกรมาทิตย (Vandana Gupta, 2014, 65) เนื่องจากประการแรก ยังไม่พบตำราที่ว่าด้วยองค์ความรู้เรื่องการเมืองการปกครองเก่าแก่กว่าคัมภีร์*อรรถศาสตร์* อาจจะเป็นเพราะยังไม่มีการรวบรวมเป็นตำราอย่างมีระบบ แม้จะมีปรากฏเรื่องการสงครามในวรรณคดีต่าง ๆ ก็ตาม ประการที่สอง ตำราที่มีความสำคัญเก่าแก่รองลงไปจากคัมภีร์*อรรถศาสตร์* ก็คือคัมภีร์*กามันทกียานิติสาระ* นักวิชาการหลายท่านให้ความเห็นพ้องกันว่า คัมภีร์*กามันทกียานิติสาระ*ของกามันทกะ ได้เขียนขึ้นโดยการอ้างอิงจากคัมภีร์*อรรถศาสตร์*ของ เกาฏิลยะ (T.K. Ramachandra Iyer, 2002, 192) แต่เพิ่มเติมบางส่วนจนสร้างสรรค์เป็นฉบับของตนเอง (A.B. Keith, 1961, 462) ทั้งนี้จะเห็นว่ายังไม่ปรากฏการศึกษาเรื่องการจัดการกระบวนการทัพบโดยละเอียดมากนัก รวมถึงการใช้แหล่งข้อมูลที่น่ามาศึกษาส่วนใหญ่จะเป็นตำราในสมัยหลัง ผู้วิจัยจึงสนใจศึกษาเรื่องการจัดการกระบวนการทัพบจากคัมภีร์*อรรถศาสตร์* และคัมภีร์*กามันทกียานิติสาระ* โดยงานวิจัยขึ้นนี้ตั้งคำถามว่า ทั้งคัมภีร์*อรรถศาสตร์*และคัมภีร์*กามันทกียานิติสาระ*มีแหล่งกำเนิดมาจากที่เดียวกัน กล่าวคือ แคว้นมคธ แต่เกิดขึ้นต่างสมัยกัน มีลักษณะคำประพันธ์แตกต่างกัน ฉะนั้นแล้วทั้งสองคัมภีร์จะระบุถึงการจัดการกระบวนการทัพบไว้เหมือนหรือแตกต่างกันอย่างไร ดังนั้นจึงควรศึกษาลักษณะการจัดการกระบวนการทัพบในคัมภีร์*อรรถศาสตร์*ของเกาฏิลยะ และคัมภีร์*กามันทกียานิติสาระ*เพื่อแสดงให้เห็นถึงองค์ความรู้เกี่ยวกับการสงครามของชาวอินเดียโบราณ

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษาเรื่องการจัดการกระบวนการทัพบในคัมภีร์*อรรถศาสตร์*ของเกาฏิลยะ และคัมภีร์*กามันทกียานิติสาระ*ของ กามันทกะ
2. เพื่อเปรียบเทียบความสัมพันธ์เรื่องการจัดการกระบวนการทัพบระหว่างคัมภีร์*อรรถศาสตร์*ของเกาฏิลยะ และคัมภีร์ *กามันทกียานิติสาระ*ของกามันทกะ

ทบทวนวรรณกรรม

จากการทบทวนวรรณกรรมพบว่า แม้จะมีผู้ศึกษาเกี่ยวกับการจัดการกระบวนการทัพบของอินเดียโบราณ ไข่มกานัก แต่มีการศึกษากลุ่มที่เกี่ยวข้องกับสงครามอินเดียโบราณในเชิงภาพรวมยังกล่าวถึงการจัดการกระบวนการทัพบบางส่วน โดยสงครามในยุคแรกจะต่อสู้กันด้วยมือเปล่า หรืออาวุธง่าย ๆ จนพัฒนาเป็นกองทัพที่นับว่าเป็นหนึ่งในองค์กรหลักของรัฐ (Sarva Daman Singh, 1962) ความสำเร็จในสงครามจะขึ้นอยู่กับกาจัดการกองทัพ และยุทธโศปกรณ์ ตลอดจนคุณสมบัติของความเป็นผู้นำ เช่น ความกล้าหาญ พลละกำลัง การฝึกฝนตนเองให้พร้อมสำหรับการต่อสู้ เป็นต้น รวมถึงเชี่ยวชาญกลยุทธ์ต่าง ๆ เช่น การเลือกแนวรบ และจัดการกระบวนการทัพบ (Mamani Deka, 2017) อันเป็นเรื่องสำคัญเพื่อให้เกิดความ

เป็นระเบียบ ควบคุมดูแลได้สะดวก สามารถสั่งการได้รวดเร็ว เคลื่อนย้ายได้อย่างฉับไว และสามารถแก้ไขสถานการณ์ได้ทันทั่วทั้งที่ (สมศิริ มีพานิช, 2530) โดยการจัดกระบวนทัพเป็นการจัดเรียงทางเรขาคณิตในสนามรบ เพื่อไปบุกฝั่งศัตรูและตั้งรับในฝั่งของตนเอง กระบวนทัพต่าง ๆ ถูกออกแบบไว้อย่างมีตรรกะและเหตุผลเพื่อให้ได้ชัยชนะ โดยมีหลายปัจจัยที่เป็นบทบาทสำคัญในการกำหนดรูปแบบกระบวนทัพ ซึ่งกระบวนทัพต่าง ๆ ถูกออกแบบเพื่อประเมินศัตรูตลอดจนจุดแข็งและจุดอ่อนของตนเอง (Anusha, 2016) ส่วนกองกำลังที่ใช้กระบวนทัพจะประกอบด้วยกองกำลัง 4 เหล่า ได้แก่ พลทหารราบ พลม้า พลรถ และพลช้าง ทั้งหมดนี้ผู้นำทัพจะส่งเข้าสู่สนามรบในรูปแบบกระบวนทัพ (vyūha) โดยขึ้นอยู่กับปัจจัยต่าง ๆ เช่น ธรรมชาติ ภูมิประเทศ กองกำลังของตนเองและของศัตรู (Avantika Lal, 2018)

จากการสำรวจงานวิชาการที่เกี่ยวข้องผู้วิจัยเห็นว่าการศึกษาเกี่ยวกับศาสตร์แห่งการเมืองการปกครองของชาวอินเดียโบราณ ยังไม่พบการศึกษาเปรียบเทียบการจัดกระบวนทัพในคัมภีร์อรรถศาสตร์ของเกาฏิลยะ และคัมภีร์ *กามันทิกยีนิตีสาระ* ของกามันทกะ มีเพียงกล่าวถึงเชิงภาพรวมในฐานะเป็นส่วนหนึ่งของการทำสงครามเท่านั้น และแม้จะมีนักวิชาการหลายท่านกล่าวเอาไว้พ้องกันว่าคัมภีร์ *กามันทิกยีนิตีสาระ* เขียนขึ้นโดยอ้างอิงจากคัมภีร์อรรถศาสตร์ ตามที่ผู้วิจัยได้นำเสนอไว้ข้างต้น ผู้วิจัยจึงประสงค์ที่จะนำคัมภีร์ทั้งสองฉบับมาศึกษาเปรียบเทียบกัน เพื่อให้เห็นความเหมือน ความแตกต่าง และพัฒนาการของขององค์ความรู้เรื่องการจัดกระบวนทัพของอินเดียโบราณ

สมมติฐานการวิจัย

การจัดกระบวนทัพในคัมภีร์ *กามันทิกยีนิตีสาระ* ของกามันทกะน่าจะได้รับอิทธิพลสืบทอดองค์ความรู้มาจากคัมภีร์อรรถศาสตร์ของเกาฏิลยะ แต่ได้สร้างสรรค์และพัฒนาความรู้ที่มีเอกลักษณ์เป็นของตนเอง

ขอบเขตการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ผู้วิจัยศึกษาจากคัมภีร์อรรถศาสตร์ของเกาฏิลยะ และคัมภีร์ *กามันทิกยีนิตีสาระ* ของกามันทกะ ทั้งหมด 3 ฉบับ ได้แก่

1. คัมภีร์อรรถศาสตร์ของเกาฏิลยะ มี 1 ฉบับ ดังนี้
 - The Kauṭīliya Arthaśāstra Part I A Critical Edition with a Glossary ของ R. P. Kangle พิมพ์ในปี ค.ศ. 1960 อธิกรณ์ที่ 10 ประกรณ์ที่ 9
2. คัมภีร์ *กามันทิกยีนิตีสาระ* ของกามันทกะ มี 2 ฉบับ ดังนี้
 - The Nitisara or The Elements of Polity by Kamandaki ของ Rajendralala Mitra พิมพ์ในปี ค.ศ. 1861 สรรคที่ 20
 - Kamandaki The Essence of Politics ของ Jesse Ross Knutson พิมพ์ในปี ค.ศ. 2021 สรรคที่ 20

วิธีการดำเนินการวิจัย

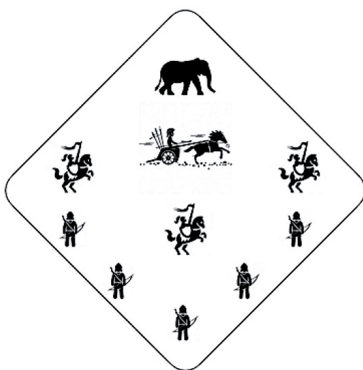
งานวิจัยชิ้นนี้เป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) ผู้วิจัยจะดำเนินการวิจัยตามเอกสารดังที่ได้กล่าวมาแล้ว โดยเริ่มต้นการวิจัยด้วยการศึกษาและรวบรวมเอกสารต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง จากนั้นแปลข้อมูลที่เป็นภาษาสันสกฤตเป็นภาษาไทยจากคัมภีร์อรรถศาสตร์ของเกาฏิลยะและคัมภีร์กามันทกียานิตีสาระของกามันทกะ แล้วนำข้อมูลที่ได้จากการแปลมาวิเคราะห์ เปรียบเทียบ และเรียบเรียง จากนั้นนำเสนอผลการวิจัย สรุป และอภิปรายผล

ผลการวิจัย

1. การจัดกระบวนทัพในคัมภีร์อรรถศาสตร์ของเกาฏิลยะและคัมภีร์กามันทกียานิตีสาระ

องค์ประกอบของกระบวนทัพ

ในกระบวนทัพจะมีหน่วยทัพย่อย (Anika) ถูกจัดวางในตำแหน่งต่าง ๆ ในหน่วยทัพย่อยแต่ละหน่วยนั้นประกอบด้วย พลทหารราบ พลธนู พลม้า พลช้าง และพลรถ

ภาพประกอบ 1 หน่วยทัพย่อย (Anika)

ที่มา :

กำลังพลต่าง ๆ จะถูกวางให้มีระยะห่างอย่างเหมาะสม เพื่อไม่ให้เกิดการเบียดเสียดกันระหว่างการต่อสู้ ซึ่งทั้งคัมภีร์อรรถศาสตร์ และ คัมภีร์กามันทกียานิตีสาระกำหนดไว้ 2 แบบ ดังนี้

1. วางพลธนูห่างกัน 1 ช่วงธนู หรือ 5 อรัตนิ¹ วางพลม้าห่างกัน 15 อรัตนิ วางพลช้างห่างกัน 25 อรัตนิ และ วางพลรถห่างกัน 25 อรัตนิ

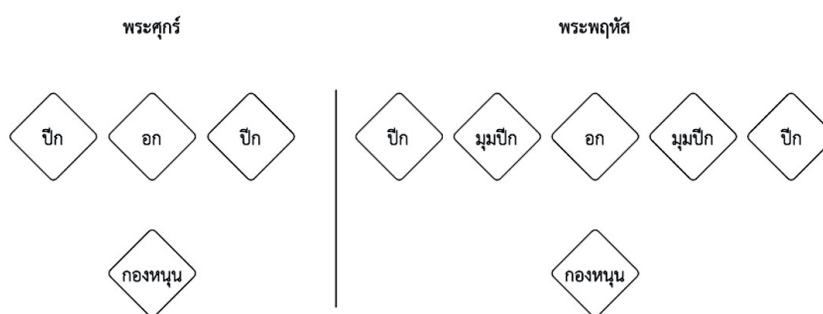
2. วางพลธนูห่างกัน 1 ศมะ วางพลม้าห่างกัน 3 ศมะ² วางพลช้างห่างกัน 5 ศมะ และ วางพลรถห่างกัน 5 ศมะ

¹ Aratni = หน่วยวัดความยาว มีระยะประมาณ 48 เซนติเมตร

² Sama = หน่วยวัดความยาว มีระยะประมาณ 28 เซนติเมตร

จากการจัดวางกำลังพลทั้งสองรูปแบบนี้ ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าในคัมภีร์ทั้งสองมีไว้เพื่อให้เป็นทางเลือกแก่ผู้จัดกระบวนทัพ โดยผู้จัดกระบวนทัพจะต้องประเมินคู่ต่อสู้ เวลา และสถานที่เป็นอย่างดีแล้วจึงปรับใช้ตามความเหมาะสม

เมื่อมีหน่วยทัพย่อยที่เหมาะสมแล้วจึงนำมาจัดไว้ในตำแหน่งต่าง ๆ ของกระบวนทัพ โดยมีชื่อเรียกกำกับตำแหน่งนั้น ๆ ตามปกรณัมเชื่อว่าคัมภีร์*อรรทศาสตร์*สืบทอดมาจากพระศุภ (Uśanas) และ พระพฤทฺหสฺติ (Brhaspti) ทั้งในคัมภีร์*อรรทศาสตร์*และคัมภีร์*กามันทิกยีนิตีสาระ* ให้ความเห็นไว้ตรงกันว่า องค์ประกอบของกระบวนทัพตามมติของพระศุภประกอบด้วย อก ปีกทั้งสองข้าง และ กองหนุน แต่ตามมติของพระพฤทฺหสฺติประกอบด้วย ปีกทั้งสองข้าง มุมปีกทั้งสองข้าง อก และ กองหนุน

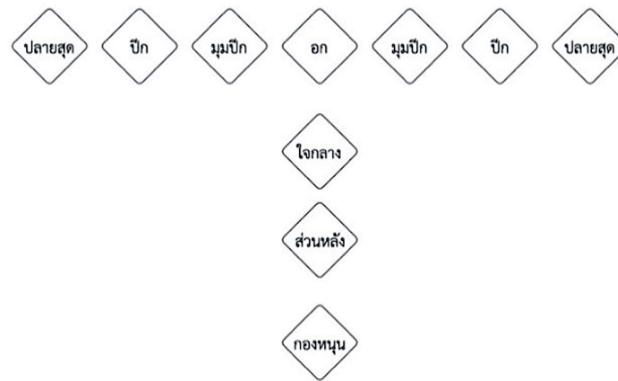

ภาพประกอบ 2 องค์ประกอบกระบวนทัพของพระศุภ และ พระพฤทฺหส
ที่มา :

นอกจากรูปแบบกระบวนทัพตามมติของพระศุภและพระพฤทฺหสฺติแล้ว ในคัมภีร์*กามันทิกยีนิตีสาระ*ได้กล่าวถึงองค์ประกอบของกระบวนทัพจากผู้รู้ศาสตร์แห่งการจัดกระบวนทัพ³ ไว้ทั้งหมด 7 ส่วน ดังนี้

- 1.1 อก (urasa) คือ ส่วนทัพหน้า ถือว่าเป็นส่วนสำคัญที่สุด
- 1.2 มุมปีก (kakṣa) คือ ส่วนที่อยู่ขนานข้างส่วนอกสองข้าง
- 1.3 ปีก (pakṣa) คือ ส่วนที่อยู่ด้านข้างมุมปีกทั้งสองข้าง หรือ เรียกว่าปีกซ้าย ปีกขวา
- 1.4 ใจกลาง (madhya) คือ ส่วนที่อยู่ตรงใจกลางของกระบวนทัพ
- 1.5 ส่วนหลัง (prsthā) คือ ส่วนที่อยู่ด้านหลังของกระบวนทัพ
- 1.6 กองหนุน (pratighraha) คือ ส่วนที่อยู่ด้านหลังสุดของกระบวนทัพทุกรูปแบบ ซึ่งในคัมภีร์*กามันทิกยีนิตีสาระ*ได้กล่าวไว้ว่า เป็นส่วนที่มีความสำคัญมาก และพระราชผู้นำทัพจะต้องประจำอยู่ที่ส่วนนี้
- 1.7 ส่วนปลายสุด (koṭi) คือส่วนที่อยู่บริเวณปลายสุดของปีก

³ ไม่ปรากฏนาม

ภาพประกอบ 3 องค์ประกอบของกระบวนทัพ 7 ส่วน
ที่มา :

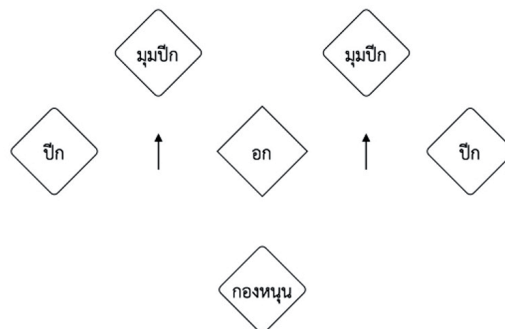
จากข้อมูลในส่วนนี้ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าองค์ประกอบกระบวนทัพในคัมภีร์ยุคก่อนจะให้ความสำคัญเพียงแค่ส่วนอก ปีก มุมปีก และกองหนุนเท่านั้น แต่ในคัมภีร์ที่เกิดขึ้นในยุคหลังมองว่าองค์ประกอบกระบวนทัพควรที่ตีควรมีทั้งหมด 7 ส่วน

ประเภทกระบวนทัพ

จากองค์ประกอบของกระบวนทัพตามมติของพระศุภและพระพทุสปีตินัน ในคัมภีร์ *อรรถศาสตร์ของเกาฏิลยะ* และ *คัมภีร์กามันทกียนิตีสาระ*ของกามันทกะได้นำเสนอประเภทกระบวนทัพไว้ 4 ประเภท ดังนี้

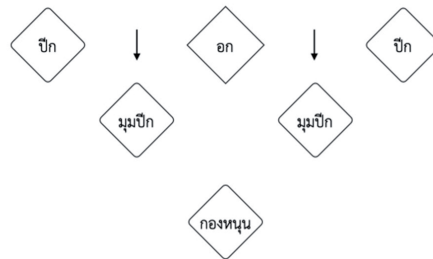
1. กระบวนทัพรูปไม้เท้า (Daṇḍa vyūha) คือ การจัดกำลังพลเป็นแนวขวาง วางกองกำลังอย่างเป็นระเบียบเรียบร้อย ส่วนของปีก มุมปีก และ อก อยู่เสมอกัน โดยกองกำลังในกระบวนทัพนั้นเคลื่อนตัวไปพร้อมกัน มีทั้งหมด 17 รูปแบบ ดังนี้

1.1 ประทะระ (Pradara) คือ กระบวนทัพที่มีกองกำลังส่วนมุมปีกล้ำหน้าไปขึ้นไป

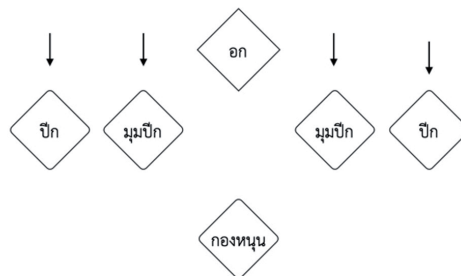
ภาพประกอบ 4 กระบวนทัพ Pradara
ที่มา :

1.2 จาปะ (Cāpa) คือ กระบวนทัณฑ์ที่มีกองกำลังส่วนมุมนี้อยู่ขยับลงมา

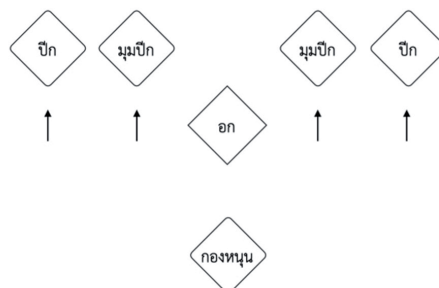
ภาพประกอบ 5 กระบวนทัณฑ์ Cāpa
ที่มา :

1.3 ทฤดมกะ (Dr̥dhaka) คือ กระบวนทัณฑ์ที่ปีก และ มุมนี้อยู่ขยับกลับขึ้นมา

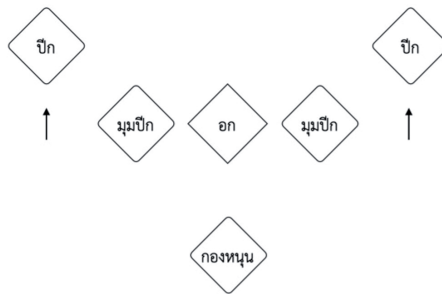
ภาพประกอบ 6 กระบวนทัณฑ์ Dr̥dhaka
ที่มา :

1.4 จาปุกุชิ (Cāpakukṣi) คือ กระบวนทัณฑ์ที่ปีก และ มุมนี้อยู่ขยับขึ้นไป

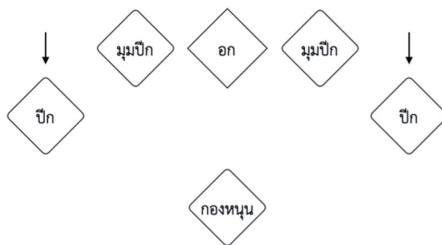
ภาพประกอบ 7 กระบวนทัณฑ์ Cāpakukṣi
ที่มา :

1.5 อสหยะ (Asahya) คือ กระบวนทัพบที่ขยับปีกทั้งสองข้างเลยขึ้นไปให้ลำหน้ากว่า ส่วนอื่น ๆ

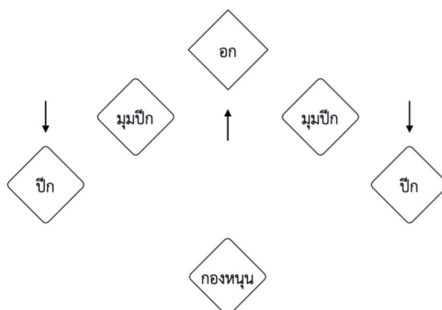
ภาพประกอบ 8 กระบวนทัพ Asahya
ที่มา :

1.6 ประติษฐะ (Pratiṣṭha) คือ กระบวนทัพบที่ขยับปีกทั้งสองข้างถอยหลังกลับมา

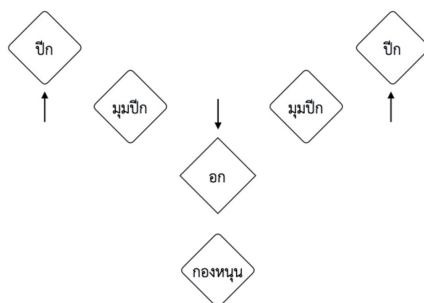
ภาพประกอบ 9 กระบวนทัพ Pratiṣṭha
ที่มา :

1.7 ศยณะ (Syena) คือ กระบวนทัพที่มีลักษณะเหมือนเหยี่ยว มีส่วนนอกล้ำหน้าขึ้นไป และ ขยับปีกทั้งสองข้างถอยลงมา

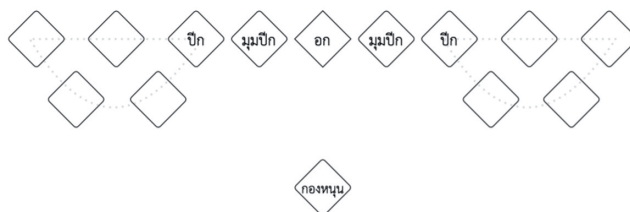
ภาพประกอบ 10 กระบวนทัพ Syena
ที่มา :

1.8 สุประติษฐะ (Supraṭiṣṭha) คือ กระบวนทัพบ่อยที่ขยับปีกทั้งสองลำหน้าขึ้นไป และ ส่วนอกถอยลงมา

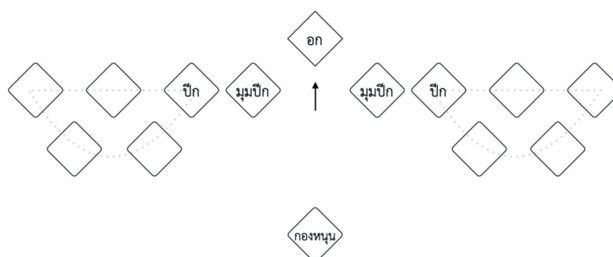
ภาพประกอบ 11 กระบวนทัพ Supraṭiṣṭha
ที่มา :

1.9 สัญชยะ (Samjaya) คือ การบวนทัพที่มีส่วน ปีกเป็นกระบวนทัพจาปะ (Cāpa) หรือมีปีกเป็นรูปคันธนู

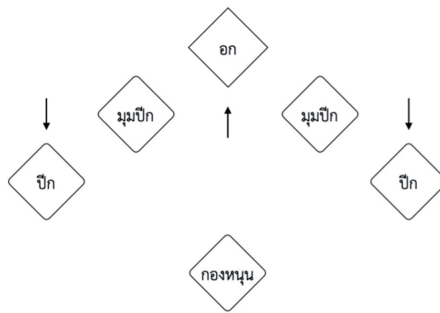

ภาพประกอบ 12 กระบวนทัพ Samjaya
ที่มา :

1.10 วิชยะ (Vijaya) คือ ในคัมภีร์อรรถศาสตร์อธิบายว่าเป็นกระบวนทัพแบบสัญชยะ (Samjaya) ที่มีส่วนอกลำขึ้นไป ส่วนในคัมภีร์กามันทิกยนิติสารถอธิบายว่า เป็นกระบวนทัพที่มีส่วนปีกเป็นเหมือนเสา

ภาพประกอบ 13 กระบวนทัพ Vijaya (คัมภีร์อรรถศาสตร์)
ที่มา :

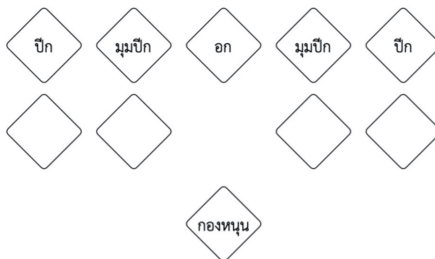
ภาพประกอบ 14 กระบวนทัพ Vijaya (คัมภีร์กามันทกีนีติสวาระ)
ที่มา :

1.11 สฐณาภรณ์ (Sthūṇākaraṇa) คือ กระบวนทัพที่มีปีกเหมือนหนูที่หนา กล่าวคือ การเพิ่มกองกำลังในส่วนของปีกขึ้นมาข้างละ 1 กองกำลัง

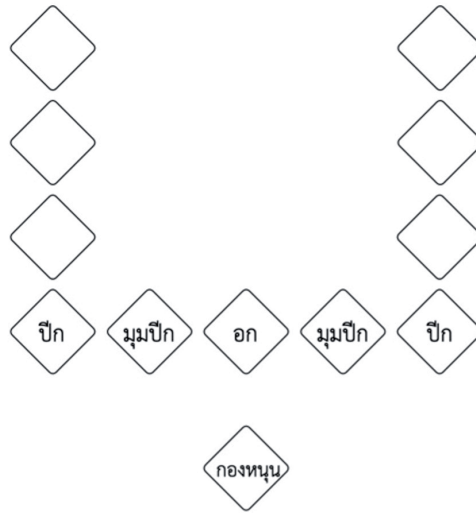
ภาพประกอบ 15 กระบวนทัพ Sthūṇākaraṇa
ที่มา :

1.12 วิศาลวิชัยะ (Viśālavijaya) คือ กระบวนทัพที่มี ส่วนของปีก และ มุมปีก แต่ละข้างเพิ่มขึ้นมาเป็น 2 หน่วยทัพ

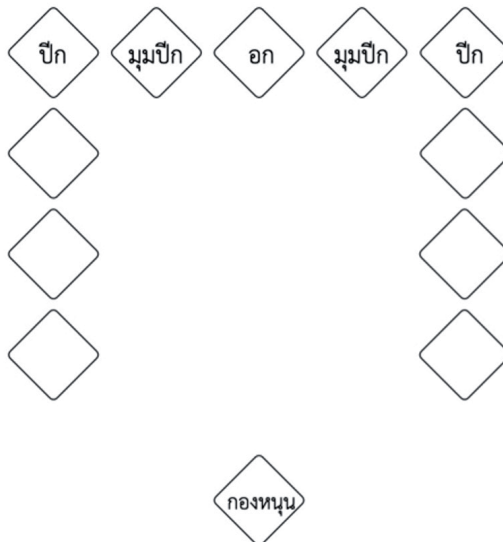
ภาพประกอบ 16 กระบวนทัพ Viśālavijaya
ที่มา :

1.13 จมูมุข (Camūmukha) คือ กระบวนทัพบที่มีส่วนปีกเพิ่มขึ้นไปด้านหน้า 3 หน่วยทัพ

ภาพประกอบ 17 กระบวนทัพ Camūmukha
ที่มา :

1.14 ฉษาสยะ (Jhaṣāśya) คือ กระบวนทัพบที่มีส่วนปีกเพิ่มขึ้นไปด้านหลัง 3 หน่วยทัพ

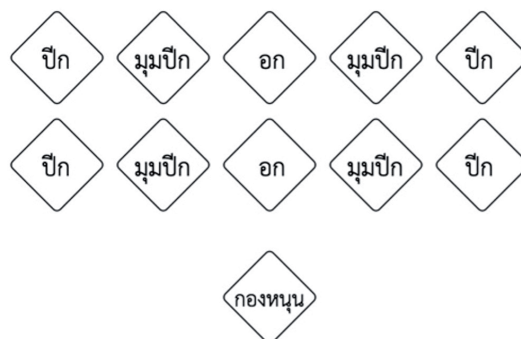
ภาพประกอบ 18 กระบวนทัพ Jhaṣāśya
ที่มา :

1.15 สูจี (Sūcī) คือ กระบวนทัพรูปไม้เท้าที่มีแถวตั้งตรง

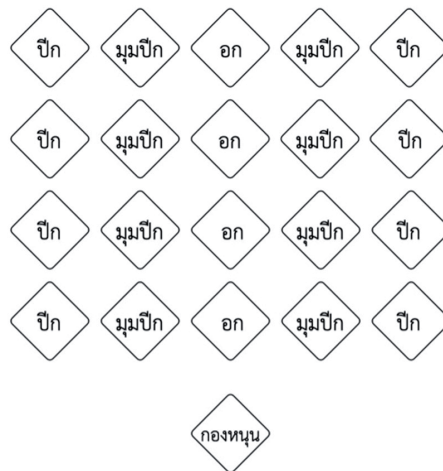
ภาพประกอบ 19 กระบวนทัพ Sūcī
ที่มา :

1.16 วलयะ (Valaya) คือ กระบวนทัพรูปไม้เท้าที่มี 2 แถว

ภาพประกอบ 20 กระบวนทัพ Valaya
ที่มา :

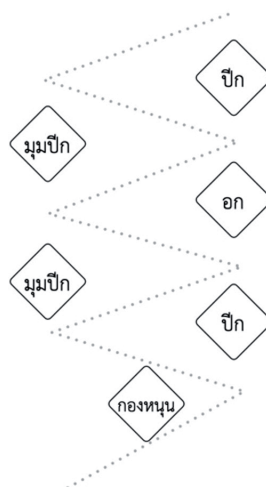
1.17 ทุรชยะ (Durjaya) หรือในคัมภีร์กามันทุกนิตีสาระเรียกว่า สุทุรชยะ (Sudurjaya) คือ กระบวนทัพรูปไม้เท้าที่มี 4 แถว

ภาพประกอบ 21 กระบวนทัพ Durjaya
ที่มา :

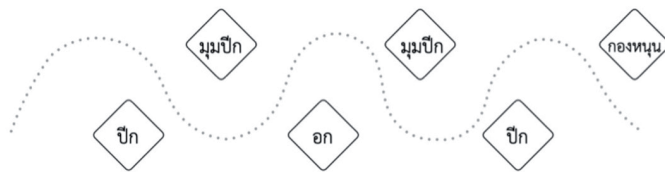
2. กระบวนทัพรูปงู (Bhoga Vyūha) คือ การจัดกระบวนทัพที่ส่วนปีก มุมปีก และ อก ไม่เหมือนกัน ปฏิบัติการแบบเดินตามกัน มีทั้งหมด 5 รูปแบบ ดังนี้

2.1 โคมุตริกา (Gomūtrikā) คือ การจัดกระบวนทัพที่มีลักษณะเหมือนมูตรวัว

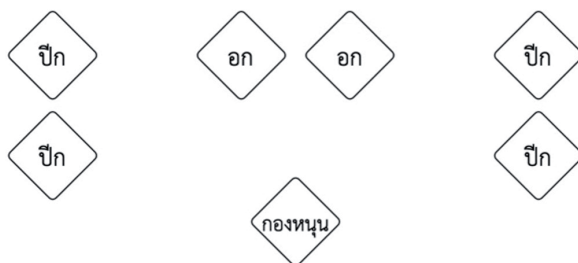
ภาพประกอบ 22 กระบวนทัพ Gomūtrikā
ที่มา :

2.2 สรรปसारิน (Sarpasārin) หรือ ในคัมภีร์กามนันทกียานี้ติสวาระเรียกว่า อหิสาริน (Ahisārin) คือ การจัดกระบวนทัพที่มีลักษณะเหมือนงูเลื้อย

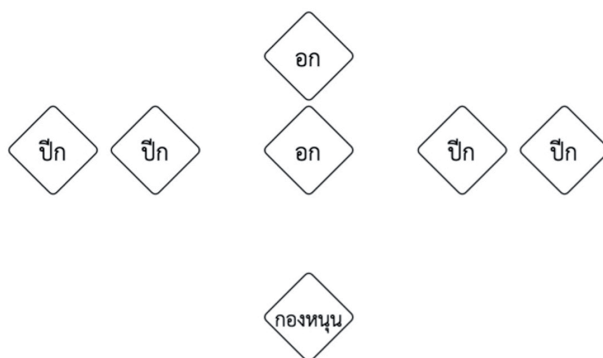
ภาพประกอบ 23 กระบวนทัพ Sarpasārin
ที่มา :

2.3 ศกฐะ (Sakaṭa) คือ การจัดกระบวนทัพที่มีส่วนปีกเป็นรูปไม้เท้า มีส่วนนอกเป็นคู่

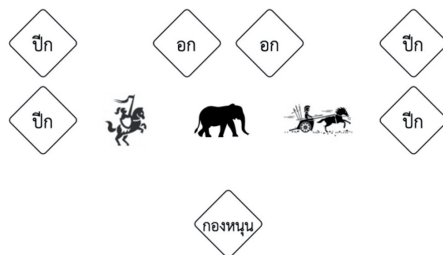
ภาพประกอบ 24 กระบวนทัพ Sakaṭa
ที่มา :

2.4 มกระ (Makara) คือ การจัดกระบวนทัพที่มีส่วนนอกเป็นรูปไม้เท้า มีส่วนปีก และ มุมปีกเป็นคู่

ภาพประกอบ 25 กระบวนทัพ Makara
ที่มา :

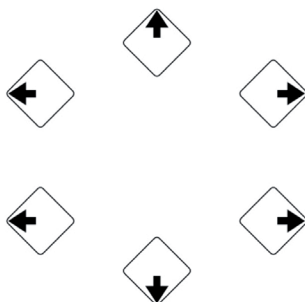
2.5 ปาริปัตนตะกะ (Pāripatantaka) คือ กระบวนทัพศกฺกะ ที่ผสมด้วยกองกำลังช้าง กองกำลังม้า และ รถ แต่ในคัมภีร์*อรรถกถาสตฺร* และคัมภีร์*นิตฺติสวระ*ไม่ได้ระบุไว้ว่าผสมกับตำแหน่งใด ผู้วิจัยจึงสันนิษฐานว่าเป็นการผสมเพื่อเพิ่มความแข็งแกร่งให้แก่กระบวนทัพ

ภาพประกอบ 26 กระบวนทัพ Pāripatantaka
ที่มา :

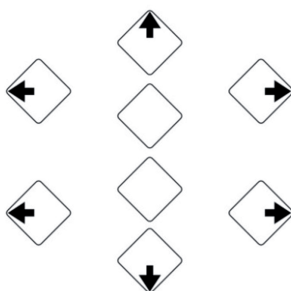
3. กระบวนทัพแบบวงกลม (Maṇḍala Vyūha) คือ การจัดกระบวนทัพที่มีลักษณะส่วนนอก มุมปึก และ ปึก รวมเป็นหนึ่งเดียวกัน หันหน้าไปรอบทิศ มีทั้งหมด 2 รูปแบบ ดังนี้

3.1 สรวโตภัทธ (Sarvatobhadra) คือ การจัดกระบวนทัพที่หันหน้าไปรอบด้าน 4 ทิศทาง

ภาพประกอบ 27 กระบวนทัพ Sarvatobhadra
ที่มา :

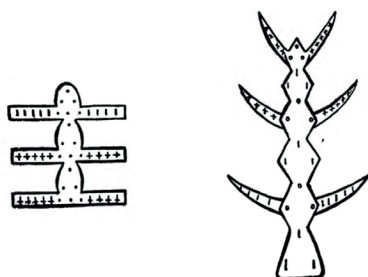
3.2 ทุรุษยะ (Durjaya) คือ การจัดกระบวนทัพที่หันหน้าไปรอบด้าน มีทั้งหมด 8 กองกำลัง

ภาพประกอบ 28 กระบวนทัพ Durjaya
ที่มา :

4. กระทบแบบกระจาย (Asamhata Vyūha) คือ การจัดกระทบวนทัฬหซึ่งมีลักษณะกระจายตัวกันออกไปของกองกำลังที่ประจำการอยู่ ที่เรียกเช่นนี้เพราะส่วนนอก มุมปีก และ ปีก แยกออกจากกัน มีทั้งหมด 6 รูปแบบ ดังนี้

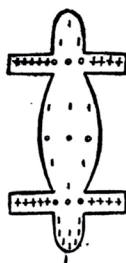
4.1 วัชร (Vajra) คือ ให้เป็นรูปสายฟ้า

ภาพประกอบ 29 กระทบวนทัฬห Vajra

ที่มา : Rajendralala Mitra, 1861

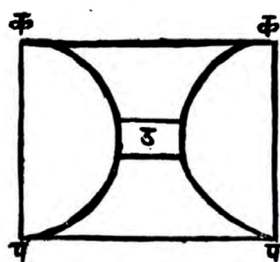
4.2 โคธ (Godhā) หรือในคัมภีร์กามันตกียนิตินิสาเร เรียกว่า โคธิกา (Godhikā) คือ การจัดกองกำลังให้เป็นรูปกิ้งก่า

ภาพประกอบ 30 กระทบวนทัฬห Godhikā

ที่มา : Rajendralala Mitra, 1861

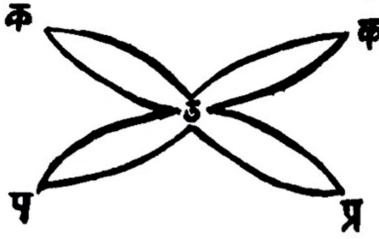
4.3 อุทธานกะ (Uddhānaka) คือ การจัดกองกำลังให้เป็นรูปเตา

ภาพประกอบ 31 กระทบวนทัฬห Uddhānaka

ที่มา : Rajendralala Mitra, 1861

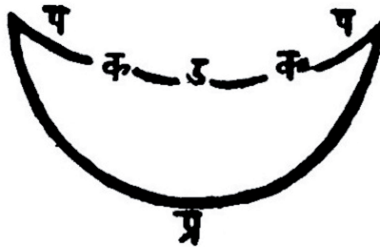
4.4 กากปาที (Kākapādī) คือ การจัดกองกำลัง 4 กอง ให้เป็นรูปตีนกา

ภาพประกอบ 32 กระบวนทัพ Kākapādī

ที่มา : Rajendralala Mitra, 1861

4.5 อรรธจันทร์กะ (Ardhacandraka) คือ การจัดกองกำลัง 3 กอง ให้เป็นรูปพระจันทร์เสี้ยว

ภาพประกอบ 33 กระบวนทัพ Ardhacandraka

ที่มา : Rajendralala Mitra, 1861

4.6 กรกฏศฤงศ์ (Karkaṭaśṛṅgī) คือ การจัดกองกำลัง 3 กอง ให้เป็นรูปก้ามปู

ภาพประกอบ 34 กระบวนทัพ Karkaṭaśṛṅgī

ที่มา : Rajendralala Mitra, 1861

จากรูปแบบกระบวนทัพทั้งหมดที่กล่าวมานี้ จะเห็นว่า แม้ในคัมภีร์กามันทกียานิติสวาระจะกล่าวถึงองค์ประกอบของกระบวนทัพทั้งหมด 7 ส่วน แต่รูปแบบกระบวนทัพต่าง ๆ ยังคงให้ความสำคัญเพียง 3-4 ส่วน ได้แก่ ออก มุมปีก ปีก และ กองหนุน ซึ่งเป็นไปตามมติของพระศุภะและพระพฤษปะติ เช่นเดียวกับคัมภีร์อรรธศาสตร์

2. เปรียบเทียบเรื่องการจัดกระบวนทัพระหว่างคัมภีร์อรรถศาสตร์ของเกาฏิลยะและคัมภีร์ กามันทกียนีตีสาระของ กามันทกะ

จากการศึกษาเรื่องการจัดกระบวนทัพบทคัมภีร์อรรถศาสตร์และคัมภีร์กามันทกียนีตีสาระตามที
ผู้วิจัยได้นำเสนอไว้ข้างต้น เมื่อนำมาเปรียบเทียบกันแล้วพบว่ามีความคล้ายคลึงกัน โดยจะแสดงตาราง
เปรียบเทียบดังต่อไปนี้

ตารางที่ 1 เปรียบเทียบกระบวนทัพระหว่างคัมภีร์อรรถศาสตร์และคัมภีร์กามันทกียนีตีสาระ

อรรถศาสตร์	กามันทกียนีตีสาระ	การเปรียบเทียบ
กระบวนทัพบรูบไม้เท้า (Daṇḍa Vyūha)		
1.ประทะระ	1.ประทะระ	
2.จาปะ	2.จาปะ	
3.ทฤฒกะ	3.ทฤฒกะ	
4.จาปุกุช	4.จาปุกุช	
5.อสหะ	5.อสหะ	
6.ประติษฐะ	6.ประติษฐะ	
7.ศเยนะ	7.ศเยนะ	
8.สุประติษฐะ	8.สุประติษฐะ	
9.สัณฺขะ	9.สัณฺขะ	
10.วิขะ	10.วิขะ	รูปแบบต่างกัน
11.สฤณการณะ	11.สฤณการณะ	
12.วิศาลวิขะ	12.วิศาลวิขะ	
13.จุมฺมุข	13.จุมฺมุข	
14.ณษาสยะ	14.ณษาสยะ	
15.สูจี	15.สูจี	
16.วลยะ	16.วลยะ	
17.ทุรขะ	17.สุทุรขะ	ชื่อต่างกัน

ตารางที่ 1 เปรียบเทียบกระบวนทัพระหว่างคัมภีร์อรรถศาสตร์และคัมภีร์กามันทกยีนิตีสาระ (ต่อ)

อรรถศาสตร์	กามันทกยีนิตีสาระ	การเปรียบเทียบ
กระบวนทัพรูปงุ (Bhoga Vyūha)		
1.โคมุตริกา	1.โคมุตริกา	ชื่อต่างกัน
2.สรรปสาริน	2.อหิสาริน	
3.ศกฏะ	3.ศกฏะ	
4.มกระ	4.มกระ	
5.ปาริปตันตกะ	5.ปาริปตันตกะ	
กระบวนทัพวงกลม (Maṇḍala Vyūha)		
1.สรรวโตภัทร	1.สรรวโตภัทร	
2.ทุรชยะ	2.ทุรชยะ	
กระบวนทัพแบบกระจาย (Asaṃhata Vyūha)		
1.วัชระ	1.วัชระ	ชื่อต่างกัน
2.โคธา	2.โคธิกา	
3.อุทธานกะ	3.อุทธานกะ	
4.กากปาที	4.กากปาที	
5.อรรธจันทรกะ	5.อรรธจันทรกะ	
6.กรกฎศฤงคิ	6.กรกฎศฤงคิ	

ที่มา: ผู้วิจัย

จากตารางจะเห็นว่าทั้งสองคัมภีร์แบ่งกระบวนทัพออกเป็น 4 ประเภท ได้แก่ ได้แก่ (1) กระบวนทัพรูปไม้เท้า (2) กระบวนทัพรูปวงกลม (3) กระบวนทัพบแบบวงกลม และ (4) กระบวนทัพบแบบกระจาย ซึ่งมีรูปแบบกระบวนทัพส่วนใหญ่ที่ค่อนข้างเหมือนกัน กล่าวคือ ใช้ชื่อเดียวกันและมีลักษณะเหมือนกัน สะท้อนให้เห็นว่าคัมภีร์กามันทกยีนิตีสาระมีความสัมพันธ์กับคัมภีร์อรรถศาสตร์อย่างมาก อาจกล่าวได้ว่า คัมภีร์กามันทกยีนิตีสาระอ้างอิงมาจากคัมภีร์อรรถศาสตร์ อย่างไรก็ตามยังมีกระบวนทัพวิชยะ ซึ่งเป็นกระบวนทัพบแบบเดียวที่คัมภีร์กามันทกยีนิตีสาระระบุไว้ต่างจากคัมภีร์อรรถศาสตร์ นอกจากนี้ ยังมีกระบวนทัพที่ใช้ชื่อต่างกันแต่มีลักษณะเหมือนกัน คือ กระบวนทัพที่คัมภีร์อรรถศาสตร์ใช้ชื่อว่า **ทุรชยะ สรปสาริน และโคธา** ส่วนคัมภีร์กามันทกยีนิตีสาระใช้ชื่อว่า **สุทุรชยะ อหิสาริน และโคธิกา** โดยความแตกต่างเหล่านี้ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าเป็นไปได้ทั้งกรณีการเปลี่ยนแปลงตามยุคสมัยและกรณีการอ้างอิงองค์ความรู้ส่วนนี้มาจากคณาจารย์ท่านอื่น ๆ ร่วมด้วย

สรุปและอภิปรายผลการวิจัย

การจัดกระบวนทัพนในคัมภีร์*อรรถศาสตร์*และคัมภีร์*กามันทกียนิตีสาระ*ต้องจัดวางกำลังพลเป็นหน่วยทัพอ่อน (Anika) ให้เรียบร้อยก่อน จากนั้นจึงนำหน่วยทัพอ่อนวางไว้ที่ส่วนต่าง ๆ ของกระบวนทัพที่ประกอบไปด้วย 3-4 ส่วน ได้แก่ ออ มุม ปีก ปีก และ กองหนุน ตามมติของพระศุภและพระพหูสบัติ แม้คัมภีร์*กามันทกียนิตีสาระ*ได้นำเสนอองค์ประกอบกระบวนทัพเพิ่มเติมเป็น 7 ส่วน ได้แก่ ออ มุม ปีก ปีก ไจกลาง ส่วนหลัง กองหนุน และส่วนปลายสุด ตามมติคณาจารย์ท่านอื่น แต่ก็มิได้ให้ความสำคัญมากนัก เห็นได้จากการเลือกใช้องค์ประกอบกระบวนทัพเหมือนกับคัมภีร์*อรรถศาสตร์* โดยกระบวนทัพทั้งหมดแบ่งได้เป็น 4 ประเภท ได้แก่ (1) กระบวนทัพรูปไม้เท้า (Daṇḍa Vyūha) มีทั้งหมด 17 กระบวนทัพ ได้แก่ ประพระ จาปะ ทถณกะ จาปุกุชิสหะ ประดิษฐะ ศยณะ สุประดิษฐะ สัญชยะ วิชยะ สถูณภณณะ วิศาลวิชยะ จมฺมุข ฌษาสยะ สฺวิจี วลยะ และ ทุรชยะ (2) กระบวนทัพรูปปง (Bhoga Vyūha) มีทั้งหมด 5 กระบวนทัพ ได้แก่ โคมุตริกา สรรปสาริน ศกฺญะ มกระ และ ปาริปตันตกะ (3) กระบวนทัพแบบวงกลม (Mandala Vyūha) มีทั้งหมด 2 กระบวนทัพ ได้แก่ สรวโตภัทร และ ทุรชยะ (4) กระบวนทัพแบบกระจาย (Asamhata Vyūha) มีทั้งหมด 6 กระบวนทัพ ได้แก่ วัชระ โคธา อุทธานกะ กากปาที อรรถจันทรกะ และ กรกฏศฤคิ จากการเปรียบเทียบเรื่องการจัดกระบวนทัพทั้งคัมภีร์*อรรถศาสตร์*และคัมภีร์*กามันทกียนิตีสาระ* ค่อนข้างสอดคล้องกันมาก มีรูปแบบต่างกันเพียงแค่ 1 กระบวนทัพเท่านั้น คือ กระบวนทัพวิชยะ และ การใช้ชื่อต่างการแต่มีรูปแบบกระบวนทัพที่เหมือนกัน คือ ทุรชยะ (สุทุร-ชยะ) สรรปสาริน (อหิสาริน) และโคธา (โคธิกา) จึงอาจกล่าวได้ว่า การจัดกระบวนทัพในคัมภีร์*กามันทกียนิตีสาระ*มีความสัมพันธ์และมีพัฒนาการสืบทอดมาจากคัมภีร์*อรรถศาสตร์*ของเกาฏิลยะ โดยนำเสนอสาระสำคัญมารวบรวมและเสนอเป็นแบบฉบับของตนเอง

จากการศึกษาพบว่า คัมภีร์*กามันทกียนิตีสาระ*ได้นำเสนอองค์ความรู้เรื่องการจัดกระบวนทัพ โดยอ้างอิงมาจากคัมภีร์*อรรถศาสตร์*เป็นส่วนใหญ่ สังเกตได้จากชื่อกระบวนทัพรูปแบบต่าง ๆ ที่ค่อนข้างเหมือนกัน แม้จะมีบางรูปแบบที่ใช้ชื่อต่างกันแต่ในความหมายได้ต่างออกไปมากนัก ทั้งนี้อาจจะนำมาจากคัมภีร์*อรรถศาสตร์*โดยตรงหรืออาจจะมีตำราเล่มอื่นที่มีแหล่งที่มาาร่วมกัน เนื่องจากอยู่ในพื้นที่เดียวกัน แต่สืบทอดองค์ความรู้กันหลายศตวรรษ ซึ่งเป็นไปตามสมมติฐานที่ตั้งไว้ อย่างไรก็ตาม แม้ดูเหมือนว่าคัมภีร์*กามันทกียนิตีสาระ*จะกล่าวพ้องกับคัมภีร์*อรรถศาสตร์* และงานวิจัยที่ผ่านมาเน้นมองว่าคัมภีร์*กามันทกียนิตีสาระ*เป็นการสรุปสาระมาจากคัมภีร์*อรรถศาสตร์*แล้วนำมาแต่งเป็นร้อยกรอง แต่ผู้วิจัยพบว่ายังมีประเด็นอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับยุทธวิธี ที่กล่าวแตกต่างออกไป เช่น การใช้กำลังพลเรือ การให้คุณค่ากับเรื่องโหราศาสตร์ ศาสนา และปัจจัยต่าง ๆ ในการพิจารณาทำสงคราม สะท้อนให้เห็นว่าคัมภีร์*กามันทกียนิตีสาระ*ก็มีส่วนอื่น ๆ ที่น่าจะได้รับองค์ความรู้มาจากคัมภีร์ที่ต่างไปจาก*อรรถศาสตร์* อาจกล่าวได้ว่าคัมภีร์*กามันทกียนิตีสาระ*มิได้อ้างอิงองค์ความรู้เรื่องการจัดกระบวนทัพมาจากคัมภีร์*อรรถศาสตร์*เพียงเท่านั้น แต่เป็นการรวบรวมองค์ความรู้จากคณาจารย์หลายท่าน โดยมีเกาฏิลยะเป็นหนึ่งในคณาจารย์นั้น ๆ และได้สร้างสรรค์และพัฒนาองค์ความรู้จนเป็นเอกลักษณ์เฉพาะตนเอง

ข้อเสนอแนะ

1. ควรมีการศึกษาเรื่องการจัดกระบวนทัพในคัมภีร์นิติศาสตร์ฉบับอื่น ๆ เพิ่มเติม เพื่อให้เห็นการเปลี่ยนแปลงของการจัดกระบวนทัพ ลักษณะ ความสัมพันธ์ และพัฒนาการเรื่องการจัดกระบวนทัพของอินเดียโบราณชัดเจนมากขึ้น

2. ควรการศึกษาเรื่องการจัดกระบวนทัพครั้งนี้เป็นเพียงส่วนหนึ่งในการศึกษาองค์ความรู้ด้านนิติศาสตร์ของอินเดียโบราณ ทั้งนี้ยังมีประเด็นอื่นที่น่าสนใจ เช่น องค์ความรู้เรื่องนโยบายต่างประเทศและการทูต หากนำมาศึกษาร่วมด้วยอาจทำให้เห็นพัฒนาการองค์ความรู้ทางการเมืองการปกครองได้มากขึ้น นับเป็นการเติมเต็มองค์ความรู้ด้านนิติศาสตร์ของอินเดียโบราณให้สมบูรณ์

กิตติกรรมประกาศ

บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของวิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต เรื่อง “สงครามและยุทธวิธีในคัมภีร์อรรถศาสตร์ของเกาฏิลยะและกามันทกียานิตินิติสาระ” สาขาภาษาบาลี-สันสกฤต และพุทธศาสนศึกษา คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

เอกสารอ้างอิง

ภาษาไทย

กุสุมา รักษมณี. (2547). *สันสกฤตวิจารณ์*. แม่คำผาง.

สมศิริ มีพานิช. (2530). *การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่อง สงครามในวรรณคดี สันสกฤต*. [วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต]. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

เอ.แอล.บาซาม. (2559). *อินเดียมหัศจรรย์*. มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย.

เดือน คำดี. (2559). พระเวทในสายตาแห่งพุทธปรัชญา. *วารสารราชบัณฑิตยสภา*, 41(2), 68-111.

ภาษาอังกฤษ

Deka, M. (2005). *A study on war and warcraft in ancient India with special reference to the arthashastra of Kautilya and the sisupalavadha of Maghapandita*. [Doctoral dissertation], Gauhati University.

Gautam, P. K. (2019). *The Nitisara by Kamandaka continuity and change from Kautilya's Arthashastra*. Institute for Defence Studies and Analyses.

Keith, A. B. (1961). *A history of Sanskrit literature*. Oxford University Press.

Lal, A. (2018, November 30). Ancient Indian Warfare. [//www.worldhistory.org/Indian_Warfare/](http://www.worldhistory.org/Indian_Warfare/)

Iyer, T. K. R. (2002). *A short history of Sanskrit literature*. R.S. Vadhyar & Sons.

Mitra, R. (1861). *The Nitisara or The elements of polity by Kamandaki*. The Baptist Mission Press.

- Olivelle, P. (2013). *King, Governance, and Law in Ancient India Kautilya's Arthaśāstra*. Oxford University Press.
- Raja, C. K. (1962). *Survey of Sanskrit Literature*. Bharatiya Vidya Bhavan.
- Anusha. S, (2016). *War Science in NITIPRAKASIK A Critical Analysis*. [Doctoral dissertation], University of Madras
- Singh, S. D. (1962). *Ancient Indian warfare with special reference to the Vedic period*. [Doctoral dissertation], University of London,

ภาษาสันสกฤต

- Kangle, R. P. (1960). *The Kauṭīliya Arthaśāstra Part I A Critical Edition with a Glossary*. University of Bombay.
- Knutson, J R. (2021). *Kamandaki The Essence of Politics*. Harvard University Press.
- Sastri, T. G. (1912). *The Nītisāra of Kāmandaka with the commentary, Jayamangala of Sankarārya*. Travancore Government Press.